

ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

На правах рукопису

ПРОКОФ'ЄВ ІГОР ФЕДОРОВИЧ

ББК 87.3(4РОС) 46

УБК 1(091)

**ФІЛОСОФСЬКІ ПОГЛЯДИ М.В. ЛОМОНОSOVA
ЯК ОБ'ЄКТ ІСТОРИКО-ФІЛОСОФСЬКОГО АНАЛІЗУ**

09.00.05 - історія філософії

Автореферат

дисертації на здобуття наукового ступеня

кандидата філософських наук

Дніпропетровськ 1997

Ав 39.137

Дисертацією є рукопис
Робота виконана на кафедрі філософії Дніпропетровського державного технічного університету залізничного транспорту

Науковий керівник: кандидат філософських наук, професор кафедри філософії Дніпропетровського державного технічного університету залізничного транспорту **Шубін Василь Іванович**

Офіційні опоненти: доктор філософських наук, професор кафедри суспільних наук Київського державного інституту театрального мистецтва ім. І.К.Карпенко-Карого **Бичко Ада Корнійовна**;

кандидат філософських наук, доцент, завідувач кафедри філософії Українського державного хіміко-технологічного університету **Чичков Анатолій Григорович**

Провідна установа: Національний університет "Київо-могилянська академія", кафедра філософії та релігієзнавства

ЛННБ України ім.В.Стефаніка

00742721 (N)

Захист відбудеться 26 грудня 1997 р. о 10 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д.03.01.17 при Дніпропетровському державному університеті (320625, МСП, м. Дніпропетровськ, пр-т Гагаріна, 72, корп. I, ауд. 307).

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Дніпропетровського державного університету (Пров. Науковий, 13).

Автореферат розісланий 25 листопада 1997 р.

Вчений секретар
Спеціалізованої вченої ради

Філатов А.Б.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Побудова громадянського соціально орієнтованого суспільства у нашої країні, формування духовності, розкриття і вільне виявлення особи вимагають виховання правдою історії народу України та російського народу, пов'язаних багатовіковою загальною долею.

Іде процес взаємоактивізації відродження духовних цінностей обох народів, цінностей, заснованих на істині. Таке відродження у сфері духовній вірно буде розуміти, ймовірно, не тільки з одного боку як усунення забуття, але і як усунення заідеологізованих характеристик, досягнення більшої повноти та істинності, як відродження достовірності.

Може бути, це особливості сучасного духовного прогресу, що долає труднощі та односторонність, але пробиває собі дорогу. Це величезний час обґрунтувало багато в чому й процеси, що відбуваються в історії філософії.

В останній час, як відомо, зазнала змін методологія історичного пізнання, яка націлює на більш адекватне відображення явищ та діячів історії, в тому числі культури, науки, філософії та ін.

Актуальним стало відродження цінних етапів розвитку філософії, поновлення із забуття імен філософів та їх вчень і прагнення до її істинного висвітлення. Останнє актуалізувало і увагу історико-філософської науки до визнаних її вершин, які мають величезну літературу. У світлі викладеного дослідження феномену Ломоносова, його філософських поглядів як видатного явища світової історії в числі перших набуває актуальності. Пошук істини у цьому випадку має позачасову актуальність.

Проте до цього часу у філософському ломоносовознавстві рух до адекватності виявився лише на рівні загальних оцінок.

Процес історико-філософського дослідження спадщини Ломоносова, який триває більше двох століть, мав свої піки та спади, він давав не тільки різні, але і протилежні результати. Але пізнання вимагає істини та повноти.

Вивчення самого процесу дослідження, його форм, методів і результатів дає можливість виявити ступінь адекватності відображення філософії Ломоносова і по можливості зробити певний внесок у її досягнення. Такого роду дослідницький процес являє теоретичний і практичний інтерес як об'єкт історико-філософського пізнання, тому що можуть бути виявлені характерні риси і тенденції, властиві не тільки ломоносовознавству, але й історії філософії в цілому.

Образ Ломоносова широко відомий українській людині і не менше ніж росіянину. Досягнення більшої повноти і адекватності в освітленні його світогляду у світлі вимог часу може бути внеском у культуру обох народів. Як відзначалося у літературі, протилежний шлях Ломоносову - шлях філософствування, представлений видатним українським філософом Г.Сковородою, який цілком зосередився на проблемі змісту і мети людського буття у світі. На нашу думку, такі як це і подібні до них дослідження в Росії видатного українського філософа сприяли б взаємоактивізації відродження духовних цінностей минулого.

Все це говорить про доцільність вивчення філософських поглядів Ломоносова як об'єкта історико-філософського аналізу тим більше, що такого роду робіт (серед багатьох) автору знайти не вдалося.

Суперечливість і, більше того, протилежність характеристик світогляду і філософії Ломоносова звернули увагу дисертанта; виникла мета - знайти істину.

Автор вивчив широке коло першоджерел, які можна розподілити на три групи. До першої слід віднести публікації загального характеру, в яких містяться характеристики та оцінки життя і творчості Ломоносова, його значення для вітчизняної культури. У другій групі висвітлюються окремі види його діяльності. Як відзначав іще академік С. Вавілов, спадщина Ломоносова висвітлювалась по частинах і спочатку більше приділялося уваги його літературно-поетичній творчості, потім - у галузі мови і, пізніше, науковій. Завдання ж стояло: висвітлити всю спадщину як цілісне явище. У ряді публікацій цієї групи згадувалися і світоглядні аспекти, більшою частиною на рівні конкретного: його відношення до Батьківщини, народу, науки, освіти та ін.

До третьої групи відносяться роботи, присвячені філософській проблематиці. Тема даної дисертації передбачає аналіз джерел, у яких філософські погляди Ломоносова є предметом вивчення на протязі всього розвитку ломоносовознавства. Така специфіка історико-філософського дослідження. Робіт такого роду, як відзначалося, дисертант не знайшов, у цьому відношенні таке дослідження проводиться вперше.

У невеличких за об'ємом публікаціях автори, звичайно, не мали можливості піддавати аналізу своїх попередників. У більших роботах та фундаментальних дослідженнях, як показало їх вивчення, картина постає такою. Тут у свою чергу можна виділити такі групи видань. У першій - головна увага приділялася філософії Ломоносова, але не

ставилось питання про попередні подібного роду публікації. У другій групі робіт стисло формулювалася позиція деяких авторів з окремих питань, яка підтримувалась дослідником або навпаки - заперечувалась. До третьої групи ми відносимо ті видання радянського періоду, в яких проводився аналіз попередніх робіт. По-перше, характерна риса цих видань - відбірково представляють деяких авторів, які, подаються в них як ідейні противники. По-друге, аналіз проводився у формі різкої критики з жорстких класових позицій. По-третє, такого роду дослідження були видані два-три десятиріччя тому. Така у головних рисах ситуація в освітленні попередніх праць, що розкрито в основній частині дисертації.

Відзначемо, що серед радянських авторів полеміки фактично не було, якщо пропонувалась інша точка зору, то опонент виявлявся безіменним. Разом з тим, як буде показано у подальшому, у філософському доомосознанстві виявилось дві лінії, які ми умовно назвемо дійстиною та матеріалістичною. За весь двохсотрічний період спектр характеристик філософії Ломоносова досить широкий: від об'єктивного ідеалізму православного толку до матеріалізму та атеїзму. Зрозуміло, кожен автор знаходив підтвердження своєї точки зору у спадщині Ломоносова.

Особливо відзначимо слабе висвітлення соціально-філософських поглядів Ломоносова, його основний трактат у цій галузі: "О сохранении и размножении российского народа" - в основному лише коментувався на поверхнево-конкретному рівні. До цього часу не була розкрита теоретико-методологічна основа соціальних поглядів Ломоносова, яка особливо виявилася у названому трактаті.

Вище був показаний ступінь розробки предмета даного дисертаційного дослідження, що підтверджує необхідність і доцільність його здійснення. Дана дисертаційна робота завершена відповідно до плану кафедри філософії Дніпропетровського державного технічного університету залізничного транспорту.

Мета і завдання дослідження. Об'єктом дослідження є освітлення філософських поглядів М.В. Ломоносова у вітчизняній російській та українській літературі. Предметом дослідження є характерні риси процесу освітлення кожного з його періодів, ті зміни, які мали місце у двохсотрічній історії такою висвітлення, особливо тенденції, які виявилися в історико-філософському аналізі, співвідношення пріоритетних і непріоритетних сторін у різні періоди.

Увага приділена співвідношенню дослідника і соціального середовища, світоглядно-ідеологічних цінностей, настанов суспільства та ав-

торських позицій - проблемам, що виходять на більш загальні питання теорії історико-філософського пізнання.

Методологічною основою дослідження виступали головним чином принципи історизму, системності, цілісності, соціальної детермінації та самостійності, активності особи. Аналіз здійснювався через суб'єктно-об'єктні відношення з використанням методичних підходів історико-філософського пізнання, які розробляються в останній час в роботах В.П.Андрущенко, А.К.Бичко, І.В.Бичка, П.І.Гнатенка, Г.І.Горак, В.С.Горського, Г.І.Заїченка, В.М. Межуєва, І.Ф.Надольного, В.М.Нічик, В.В.Согріна, В.С.Стьопіна, В.Г.Табачківського, О.С.Токовенка, К.В.Хвостової, В.І.Шевченка, В.І. Шубіна та ін.

Основна мета дослідження - виявити основні концепції в освітленні філософських поглядів Ломоносова і ступінь їх адекватності, розкрити тенденції цього процесу та об'єктивні і суб'єктивні фактори, які обумовили їх. Зокрема, відобразити значення політико-ідеологічних детермінант в освітленні світогляду Ломоносова і тим самим виявити в конкретних параметрах ступінь і характер їх впливу на адекватність історико-філософського аналізу.

На матеріалі окремої, але тривалої гілки історії філософії зробити спробу намітити деякі характерні риси історико-філософських досліджень. По можливості виявити "білі плями" і доповнити те, чого не вистачає у філософському освітленні творчої спадщини Ломоносова в аспекті нових сторін і граней і в самому змістовному аналізі, керуючись принципом адекватності.

Здійснення цієї мети обумовило постановку і вирішення таких завдань.

- Зробити аналіз широкого кола джерел, які характеризують основні сторони філософського ломоносознавства.

- Диференціювати багаторічний процес дослідження у часових і змістових аспектах, виділивши періоди і групи концепцій.

- Співвіднести тлумачення авторів з філософською спадщиною Ломоносова, керуючись метою досягти аутентичності.

- Підійти до філософської спадщини Ломоносова як органічної складової цілого - всієї творчої спадщини, всієї діяльності, всієї особи як цілосного світу багатого, багатогранного, складного до суперечності.

- По необхідності провести корективи і, по можливості, запропонувати своє розуміння філософії Ломоносова.

- Зробити аналіз впливу на позиції досліджень домінуючих у суспільстві соціально-політичних і ідеологічних факторів.

Наукова новина дослідження виявилась в об'єкті та предметі дослідження, його методі і результатах. Конкретно це виявилось у таких положеннях, які мають наукову новину і виносяться на захист.

- Вперше вивчалися філософські погляди Ломоносова власне як об'єкт історико-філософського аналізу, тобто сам дослідницький процес за всю його тривалу історію. Даною роботою автор робить спробу компенсувати те, чого не вистачає.

- Проведеній аналіз виявлених автором першоджерел, починаючи з ряду публікацій сучасників Ломоносова аж до наших днів, виходячи з його спадщини, а не предзаданих установок, що більшою частиною мало місце раніше. Автор виходив з того, що філософські погляди - це лише складова (і наслідок) всієї життєдіяльності складної системи світу Ломоносова.

- На відміну від попередніх робіт пропонується класифікація філософського ломоносознавства. Виділяються три періоди і визначаються їх характерні риси. Четвертий період почався, на думку автора, в кінці 1980 років, указані його особливості:

- Визначена не освітлена раніше методологічна основа соціально-філософських поглядів великого вченого як комплексний підхід, враховуючий взаємодію матеріальних і духовних, об'єктивних і суб'єктивних сторін соціального життя. Це дало можливість не погодитися із стійким поглядом ряду радянських дослідників про суб'єктивно-ідеалістичний підхід Ломоносова в розумінні суспільства.

- Доповнене освітлення ряду сторін: розуміння Ломоносовим народу, відношення його до кріпосного селянства, його місце у Просвітництві та ін, а також здійснені корективи скороченого використання його висловлювань, яке веде до неадекватних оцінок.

- Вперше визначені характерні риси філософського ломоносознавства, які у відомій мірі властиві і історико-філософським дослідженням в цілому.

- Пропонується ряд положень, які можуть виступати як принципи історичного пізнання, доповнюючи його як систему.

- Автор вважає вузькими і однобічними розкриті у дисертації такі різні та протилежні характеристики онтології та гносеології Ломоносова, в яких його світогляд визначається у рамках однозначності, хоча фіксується часто одне та друге, навіть деїзм з ідеалістичним або матеріалістичним ухилом. У роботі аргументується нове багатофакторне пояснення: єдність соціального, гносеологічного, евристичного та психологічного підходів; через специфіку особистості поліфонічної, динамічної, яка перебуває у пошуку і в повній мірі виявляє себе у широкому діапазоні світогляду.

Практичне значення одержаних результатів, на думку дисертанта, полягає в тому, що корективи, доповнення і своєрідне тлумачення філософських поглядів Ломоносова є певним внеском у початковий етап четвертого періоду філософського ломоносознавства. З позицій обраних автором методологічних основ і одержаних результатів відкривається можливість освітити етичні та естетичні погляди великого вченого, повніше зрозуміти його життєдіяльність.

Матеріал дисертації та книги "Філософские воззрения М.В. Ломоносова (История и современность)" допоможе у подальшій розробці відповідних розділів історії російської філософії і у деякій мірі історико-філософського пізнання. Означена публікація може бути рекомендована як посібник при вивченні відповідних курсів у вузах країни, особливо гуманітарних.

Дана робота - повністю самостійне дослідження автора.

Апробація результатів дисертації здійснювалась у виступах на регіональних наукових конференціях Дніпропетровського відділення Українського філософського товариства "Человеческий фактор (методологические и социальные аспекты) - Днепропетровск, 1988 г., "Перестройка: философские и социальные аспекты" - Днепропетровск, 1989 г.), а також на міжрегіональній науково-теоретичній конференції "Філософія в сучасному світі" - Дніпропетровськ, 1991 р. і на міжнародній конференції "Інтелекція: суть, історичні долі, перспективи", Дніпропетровськ, 1996 р. Дисертація обговорювалась на засіданні кафедри філософії Дніпропетровського державного технічного університету залізничного транспорту в 1997 р.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ

У "Вступі" подана загальна характеристика дисертації, аргументується доцільність і актуальність даної теми як в аспекті сучасного етапу духовного розвитку українського суспільства, так і в аспекті вимог історико-філософського пізнання. Визначається мета і завдання дослідження, його теоретичне і практичне значення, показується ступінь новизни на загальному рівні і на рівні конкретного. Освітлена апробація основного змісту. Дисертація складається з вступу і основної частини (171 стор.) містить три розділи, висновки і список використаних літературних джерел (231 наймен.).

У першому розділі "Особливості освітлення проблем онтології та гнессології М.В. Ломоносова у дореволюційний період" автор виділяє у дореволюційному ломоносознавстві два періоди, які мають свою специфіку.

Для першого періоду характерна відсутність, так би мовити, спеціальної уваги власне філософії Ломоносова з боку його сучасників і наступного за ними покоління. Достоїнство їх характеристик (зовсім не досліджень, а характеристик, оцінок) - це безпосередність свідочств. Живе відтворення цілісного образу з його позитивними і негативними рисами і така ж оцінка його творчості. Але це первинна, спрощена повнота і цілісність. До недоліків можна віднести природно відсутність рефлексуючого відношення, глибини і повноти аналізу і прямо виражену особливість, суб'єктивність підходу.

Звичайно ж, не було приділено уваги філософським поглядам Ломоносова, але його світогляд, точніше світовідношення у певних аспектах знайшло відображення. Це відношення до Росії та її народів, до природи, до релігії та церкви, до науки і практики, до освіти, літератури, поезії, мови та інших соціальних явищ.

Позначається така реальна характеристика оцінки філософських поглядів Ломоносова в онтологічному та гносеологічному аспектах: об'єктивний ідеалізм православного толку, світ і окремі форми буття пізнаються до меж сутності Бога.

До другого періоду можна віднести подальші дослідження (і характеристики) до радянського часу. Тут вже з тенденцією зростання розвивається власне історико-філософський аналіз у руслі широкого потоку робіт по ломоносознавству. Основні особливості і роботи автором конкретно досліджені. Піддається аналізу велике коло джерел на підставі дотримання принципу необхідного і достатнього в обґрунтуванні їх характеристик.

Дисертант показує, що для всіх робіт характерно було виходити не з об'єкта дослідження, а із заздалегідь визначених теоретичних і методологічних установок. Останні сформувалися під впливом світоглядних парадигм і цінностей, які панували у суспільстві, що виходили з головного постулату: самодержавство, православ'я, народність, який виявився у ортодоксальній формі і формі ліберальній. Джерелами формування установок були також вплив демократичних течій, які вважали головним благо народу, і індивідуальні долі та особисті цінності авторів. Такий підхід приводив до того, що із спадщини Ломоносова, відбиралися лише ті положення, які відповідали установці. Одна із особливостей - прагнення до чіткої визначеності аж до вироблення формули, яка б характеризувала світогляд Ломоносова. Властиве майже всім авторам також і те, що вся аргументація перекладалася на раціональний рівень, хоча приклади наводилися образно-художнього характеру з поетичної лірики.

Як слідство - однобічність освітлення, яка була запрограмована у вказаних особливостях підходу. Вказана однобічність виявилась у таких формах. Із праць Ломоносова обиралися для аргументації лише ті положення, висловлювання (навіть, коли автор вважає, що він "обмовився"), які підтверджували настанову автора на ідеалізм у тій чи іншій формі. Загальне визнання всіма, що у Ломоносова відводиться роль надприродній силі - творцю, архітектору світу, який дав йому першопочтовх, тобто Богу.

Особливе виявилось у різних тлумаченнях таким чином. Перша група концепцій: Бог творець і світу, і всіх конкретних явищ його, які відбуваються за волею Бога; вони пізнаються за допомогою науки, але пізнання це має свої межі. Наука і віра не виключають одне одного. Це позиція М. Гусєва, М. Сидорова, М. Григор'єва - 1917 р. Також розуміють світогляд Ломоносова ряд інших авторів, які роблять акцент на його релігійності та її витоках: А.Адольф, С.Зелінська, І. Солов'їов, М.Анохін (1911 р.), Б.Слуцький, Є.Богословський, В. Комарницький, І.Іванов (1912 р.), Д.Галанін (1916 р.).

У другій групі концепцій великий вчений представлений як дійсний ідеалістичного типу: у нього, як у "релігійного мислителя", Бог - творець і першопричина всього існуючого, але найближчі причини явищ криються у законах природи. (Г. Сухомлинов, В. Сиповський - 1911 р.; П. Сакулін, М. Любавський - 1912 р.).

Згідно третьої групи концепцій Бог є і творцем всього існуючого і розлитий у всьому існуючому - уявлення пантеїстичного і панспіхічного характеру властиві В. Тукалевському (1911 р.) і В. Зеленському (1948 р.). Досить різне розуміння у М. Замотина (1911 р.), який бачить у світогляді Ломоносова риси дуалізму. У названих авторів релігійність Ломоносова виводиться в основному з двох факторів: одні говорять, що це слідство його наукового підходу, "від розуму", а інші вказують на її виток, які йдуть з дитинства і середовища, що його оточувало.

Вплив на Ломоносова західних мислителів досить коректно відзначається Л. Маїковим і Г. Сухомлиновим. Останній вказує, зокрема, на факт застосування російським філософом деяких методологічних прийомів, розроблених Г.Лейбніцем і Х. Вольфом. Протилежна думка у В. Тукалевського (і слідом за ним В. Зеньковського), який вважає, що з методології Лейбніця як із джерела черпав Ломоносов "філософські істини".

У роботах названих вище авторів не наводяться ті судження Ломоносова, які використовувалися у наступному періоді для доказу його матеріалізму.

В другому розділі "Характерні риси історико-філософського аналізу спадщини М.В. Ломоносова в радянський період" висвітлюється дослідження філософських поглядів Ломоносова в третій період. Це передусім не стільки історико-хронологічні рамки, а межі змістовного характеру. Поряд з іншими гілками ломоносовознавства одержують подальший розвиток і дослідження, описання філософської спадщини Ломоносова. На відміну від попереднього періоду в цей час по нашій проблематиці або близькій до неї були написані дисертації і опубліковані книги, які містять широкій і поглиблений аналіз; для них характерна ідейно-методологічна моно-літність відомої спрямованості. Зрозуміло, що це було обумовлено жорстким соціально-політичним режимом і суворими світоглядно-методологічними рамками.

В межах цього викриваються дві лінії. Деїстична лінія в тлумаченні онтології та гносеології Ломоносова виявилась в таких конкретних формах. Деїст раціонального толку (В. Меншуткін - 1947 р.); матеріалістичний в значній мірі світогляд, але признається і Бог як Деміург (П. Берков - 1947 р.); матеріалізм деїстичний з визнанням першопочтовху (І. Шаблікін - 1969 р.); природно науковий матеріалізм та деїзм (О. Галактіонов, П. Нікандров - 1970 р.); природно-науковий матеріалізм, а в питаннях релігії - деїзм (І. Чудинов - 1961, 1983 р.р.); несторонній елементи деїзма (О. Спіркін - 1988 р.); деїзм, примирення наукового та релігійного пояснення світу ("Введение в философию", ч. 1 - 1989 р.); деїзм (Філософія, підручник, 1995 р.).

Форми проявлення матеріалістичного тлумачення: матеріаліст, борець з ідеалізмом та релігією, а елементи деїзму - форма прикриття (Г. Васецький, П. Іванов - 1961 р.); матеріалізм вітчизняного походження (М. Шаповалов - 1951 р.); переконаний матеріаліст, але не завжди послідовно боровся проти релігії (Є. Азаренко - 1959 р.); борець за матеріалізм, але вимушений згадувати Бога (І. Щипанов - 1971 р.); матеріаліст, який заперечує першопочтовх (Л. Баруліна - 1961 р., Філософський словарь - 1987 р.); матеріаліст-метафізик з елементами діалектики (В. Тіпухін - 1961 р.); активний війовничий матеріалізм (Биографический словарь деятелей естествознания и техники - 1957 р.); матеріаліст (Х. Агабатов - 1961 р.); переконаний матеріаліст та атеїст (П. Куліковський - 1986 р.). Специфічна позиція Б. Кедрова: головна струя світогляду - матеріалізм (1968 р.) В 1968 р. Н. Уткіна доказувала, що для Ломоносова характерний матеріалізм, але мало місце і проявлення деїзму, а в 1989 р. вона трактує його філософію як матеріалізм, демурж же лише в області емоційних переживань.

Дослідники третього періоду не піддавали глибокому аналізу своїх попередників, які приділяли увагу філософським поглядам Ломоносова. Як правило, для них характерно, по-перше, замовчування того позитивного, що було зроблено до них і розвиток протилежних позицій, які підтверджувалися посиланнями на положення з ломоносовських праць, відповідних власним установам. По-друге, проводився не аналіз робіт своїх опонентів, а загальна характеристика, оцінка різко критичного плану з навішуванням ярликів. Для цього, звичайно, обиралися декілька робіт, які найбільше підходили для такої дії.

Характерний для більшості радянських істориків філософії методологічний прийом: діалектичний матеріалізм є істиною в останній інстанції (яка розвивається), а всі феномени філософської історії оцінювали по вектору наближення чи віддалення від нього.

По-перше, такий підхід природний у тій суб'єктно-об'єктній дослідницькій ситуації та ширше - соціально-світоглядній ситуації. Природний у тому відношенні, що він неминуче виходив з неї. По-друге, у такому підході виявляється своя логіка: розглядати феномени історії з позиції розвинутого явища (яким, звичайно ж, вважається діалектичний матеріалізм), що дає можливість адекватнішої ретроспективи. Ну а, по-третє, такий підхід відводив від об'єкта дослідження, насамперед не давав можливості бачити його у всій повноті та цілісності внутрішньої та з середовищем, із своїм часом. Він наштотував на виборчу оцінку: що ближче, а що далі від діалектичного матеріалізму. Зрозуміло, у цій ситуації багато чого залежало від дослідника, його можливості піднятися над ситуацією, його ступеня свободи і наслідування істини.

Для мас Ломоносов був "відвойований у релігії та ідеалізму" і став великим і визначеним, який не кличе до пошуків і поглиблення (ні з біографічного, ні з духовно-світоглядного боку).

Інакше кажучи, проблема світогляду Ломоносова не була актуальним ідеологічним фактом, кампанії піднімалися тільки у зв'язку з якими-небудь ювілейними датами. В іншому він був віданий спеціалістам, характеристики яких представлені раніше: від повної релігійності та об'єктивного ідеалізму до матеріалізму та атеїзму в третьому періоді.

Передусім, за думкою дисертанта, до проблеми релігійності треба підходити ширше, чим названі автори. По-перше слід не змішувати релігійність як визнання Бога (як першопричини або "найближчих причин" природних та соціальних змін) і відношення до такої організації як церква та її служителі. По-друге, бачити релігійність як сутність і суттєву рису світогляду або несуттєву, яка не визначає світо-

гляд в цілому, а звідси і похідні явища. Такі як: чи переходить релігійність до методологічної установки і в цілому є методологію дослідження або вона є лише в тій чи іншій мірі однією з рис способу життя чи навіть побуту (часто як атавізм). Або протилежний стан - релігійність виступає як основа, домінуюча лінія соціальної поведінки.

Зрозуміло, що і в цьому випадку треба враховувати як автономність, самостійність (відносну), так і єдність цих характеристик, їх взаємовплив і можливі взаємпереходи епізодичні або постійні, оскільки мова йде про одного їх носія; суб'єктом виступає цілісна людина як єдина самостійна система, яка являє собою цілий світ, складний і суперечливий. І особливо це характерно для осіб великих, таких як Ломоносов із багатогранністю його внутрішнього світу, коли виявляються у більшій або меншій мірі ті або інші риси.

Наприклад, як риса побуту релігійність може більше виявитися в поезії та публіцистиці, чим бути методологією дослідження. Звідси необхідний і підхід дослідника: бачити об'єкт у пошуку, в процесі, у шляху до визначеності; а не обмежуватися однозначністю та бажаною визначеністю, яка є тільки метою (що, на жаль, дуже часто властиве ломоносознавцям).

Відносно онтологічних і гносеологічних поглядів Ломоносова автор вважає, що на відміну від розкритих вище, можливий інший підхід, якщо виходити з його багатого, складного, суперечливого духовного світу, більше того - єдності та суперечливості духу та плоті, соціального і біологічного, соціального та індивідуального, раціонального і чуттєво-емоційного, навіть позасвідомого. Нарешті, традиційності, консерватизму і новаторства, які у різних сполученнях виявляються у різних життєвях.

Загально визнано, що для світу Ломоносова характерно високо-розвинена чуттєво-емоційна сфера і геніальний розум, конкретніше - ratio. Навіть виходячи тільки з цього можна передбачити три параметри бачення його світовідношення, і світогляду, і філософських поглядів.

Перший - це співвідношення чуттєво-емоційної сфери і сфери раціональної. Другий - бачити його як особистість динамічну і яка знаходиться у постійному пошуку. Третій - бачити Ломоносова як широкую, дуже різноманітну інформаційну систему. Тоді підстави його суперечності, його множинності позицій, які так відрізняються, можуть бути зрозумілі як явища багатофакторного характеру.

Залучаються і поняття суб'єктно-об'єктної дослідницької ситуації, ширше - пізнавальної ситуації та суб'єктно-об'єктних відношень. У різних конкретних ситуаціях-відношеннях може домінувати або emotio або ratio. Конкретний об'єкт пізнання (сприйняття) викликає

відповідну інформаційну спрямованість. Конкретний акт пізнання, відношення передбачає свою мету і результати. Реалізується це в таких основних формах. Залежно від вказаних факторів в ліриці, переважно в поетичній, виявляється емоційний початок (при наявності ratio, його лексики) і відповідна інформація - іноді можливе одухотворіння гір і річок, політ над світом і прагнення до всевишнього - те що філософ назве панпсихізмом і пантеїзмом, а віруючий - високою релігійністю.

У "Риторике" мета і результати, які передбачаються, більше вимагали форми, ніж змісту, і там домінує лірична патетика над раціонально-науковим підходом, яка активізує і своє інформаційне-ліричне поле, звичне для слухача. (Згадаємо: изливающий реки, низвергающий гром...). У цьому випадку бажаючий заражує Ломоносова до об'єктивно-ідеалістичного теологічного напрямку.

Коли ж об'єктом пізнання став розлив Нілу або природа світу, на повну силу діє вчений-природодослідник з його науково-раціоналістичним підходом і актуалізованою ним інформацією. І матеріаліст в праві назвати Ломоносова великим матеріалістом. Деїзм міг би бути більш придатним терміном як для звичного позначення філософського напрямку, якщо б не був дуже вузьким: адже у Ломоносова не зводиться все до визнання Бога - творця, архітектора або першопочтовку, а природи, яка розвивається за своїми природними законами. Якщо б суть була в цьому, то підходив би деїзм, так би мовити, переважно матеріалістичний для зарахування його до філософського напрямку. Але це було б звуженням і тому не адекватним відображенням реального феномена. Та і чи потрібні тут зарахування, однозначність, визначеність? Природньо передбачити що Ломоносов був у пошуку визначеності, тому що він шукав істину. Але об'єктивно він залишився широким і поліфонічним. Ймовірно, у цьому сутність його буття, його exestetia. Далі визначаються характерні риси філософського ломоносовства.

У третьому розділі "Соціально-філософські погляди М.В. Ломоносова як об'єкт аналізу" показано, що найменше розробленою є та сторона спадщини Ломоносова, де він виступає як соціальний філософ, як сказали б ми зараз. Визначаються ряд причин гносе-ологічного і соціального характеру. Його цілісна робота "О сохранении и размножении российского народа" (1761 р.) присвячена цій проблематиці, була повністю опублікована лише через 100 років.

У дорадянській час писали переважно лише про одну сторону - спрямованість проти ряду недоліків практики духівництва, церковних обрядів і шляхів їх виправлення. Ломоносов також постає як прибічник реформ, спрямованих на загальне благо. Ймовірно, це пішло від

Ключевського, який побачив лише увагу Ломоносова до гігієнічного та економічного стану народу.

В перші радянські роки вказана спрямованість справила погану службу в тому відношенні, що затьмарила в очах аналітиків глибину всього іншого, вони перетворили твір Ломоносова майже в маніфест атеїзму, а його самого у войовничого атеїста і критика феодалів.

Оцінка минулого проводилася з позиції ленінських критеріїв ступеня революційності, підриву самих основ монархо-поміщицької системи. Природньо, ломоносовський соціальний аналіз при такому підході відсувався на другий план у порівнянні з відношенням "першого революціонера" Радіщева (принаймі раннього), а пізніше і декабристів. Тому у даному розділі автор, по-перше, простежує еволюцію позиції відчизняного ломоносовознавства з соціальної проблематики; по-друге, освітлює те, чого не вистачає - методологію соціально-філософських поглядів Ломоносова і, по-третє, проводить деякі суттєві уточнення, спрямовані на досягнення більшої адекватності.

Немає характеристики соціальних поглядів Ломоносова у його сучасників А.Новикова, Я.Штеліна, А.Шувалова, Н.Сумарокова, М. Муравйова, М.Верьовкіна, П.Челішева, І.Єлагіна, А.Шлецера і О.Радіщева. Ними виділяються лише достоїнства і недоліки як особистого так і соціального плану.

У дореволюційній історіографії особливу увагу приділив названій роботі Ломоносова І.Сухоплюєв. На його думку, теоретичну основу даної роботи складають передові ідеї раціоналізму, так званого "природного права" і "просвітницького абсолютизму".

У радянський період у тлумаченні соціальних поглядів Ломоносова в основному виявилася тенденція надання їм більшої класовості (грудящих) (М. Птуха, І.Бак - 1946 р.) П.Шаповалов -1952 р., радикальності, а часом майже революційності) в душі ідейно-політичної парадигми радянського часу (Г.Васецький - 1942, 1961 р.р., Б.Кафенгауз - 1954 р., В.Лисцов, О.Мартиневич - 1961 р. Н.Уткіна - 1986, 1989 р.р.).

Виявляється і інша тенденція освітлення соціальних поглядів Ломоносова як явища, яке має чисто відчизняні основи, а не запозичення з європейських вчень. Це виявилось в таких формах. 1. Визнається що Ломоносов був фундаментально знайомий з цими вченнями, але разом з тим виходив тільки з російської дійсності. 2. Освітлюється лише самотній характер його поглядів (з акцентом на цьому). 3. І як крайні форми Ломоносову приписували боротьбу з космополітизмом (у термінології того часу) - Л.Кулакова (1953р.).

У дисертації розкривається методологія соціально-філософських поглядів Ломоносова. Насамперед відзначається, що він підходить до

суспільства як системи, проводячи послідовно принципи цілісності. Це виявляється в тому, що найвищий результат розвитку російського суспільства і шляхи його подальшого прямування уявляються йому як наслідок взаємодії природних і соціальних факторів, і суспільство постає у його роботах як природо-соціальна система, цілісний організм.

У даній системі виявляється структура підсистем і елементів на рівнях загального, особливого і окремого у їх субординації та взаємодії, який обумовлює кінцевий результат. Більше того, враховані у тій або іншій мірі роль і значення основних підсистем суспільства.

Ломоносовим враховується вся сукупність характеристик природного середовища конкретних регіонів, які впливають на спрямованість виробничої діяльності і весь спосіб життя.

Підхід Ломоносова до власне соціальних форм буття - людини і суспільства - виявився в двох основних аспектах. По-перше, ним враховувалася етнічно-національна сторона буття. По-друге, ним чітко виділяється власне соціальна сторона буття суспільства. Людина у Ломоносова - біосоціальна істота.

У власне соціумі Ломоносов виділяє економічну сферу як основу громадського життя, підходячи до неї як системи, яка вимагає комплексу заходів. Для нього важливе не просто збільшення "мешканців", а формування економічно дієздатного, соціально активного населення. По ряду важливих проблем у роботі розкриваються прямі причини соціально-економічного характеру (втеча селян).

Автор спростовує твердження що в цій роботі "відображене загострення боротьби кріпосного селянства". Ні у листі Шувалову, ні в інших "Трудах по общественно-экономическим вопросам" не поділяється селянство на кріпосних і державних. Питання про відношення Ломоносова до кріпосного селянства якимось замовчується у літературі. Зустрічається ця тема у публікації 1922 року М.Коваленського. Останній гнівно засуджує Ломоносова, який не пропускав до храму науки холопських і кріпосних дітей. Дисертант вважає, що не адекватно дійсності ні радикалізувати Ломоносова, ні звинувачувати його у відсутності радикалізму (Г.Плеханов).

У дисертації показується, що історичний процес постає у Ломоносова як результат дії багатьох і різного рівня суб'єктів, а не тільки урядовців. Підхід його до суспільства як складної системи взаємодіючих підсистем і елементів реалізується і в тому, що в цій взаємодії він велику роль приділяє політико-правовій підсистемі, державі, її законам і владі. В системі суспільства Ломоносов бачить роль духовної сфери, яка постає у його роботах у різноманітних формах. У сукупності факторів, які впливають на стан і розвиток суспільства, він враховує зна-

чення соціальної психології. Вбачаючи велику роль релігії у сучасному йому суспільстві, Ломоносов передбачає ряд реформ релігійних обрядів і ритуалів.

Для Ломоносова характерна ідея прогресу суспільства і можливості його організації на розумних основах. Він виходить з концепції взаємодії об'єктивних умов і суб'єктивного фактора. В його позиції враховувалась еволюція соціальних явищ внаслідок їх власної природи і віра у силу свідомості. Автор вносить корективи у судження про місце Ломоносова у російському Просвітництві.

В результаті аналізу дисертант приходить до висновку, що непра-вомірно вважати Ломоносова суб'єктивним ідеалістом у поглядах на суспільство. Соціально-філософська позиція Ломоносова ширше, ніж рамки матеріалізму-ідеалізму. Сама логіка освітлення проблеми, підхід і метод аналізу, висновки та заходи, які пропонуються ним, дають підставу говорити про соціально-філософське бачення суспільства і розробці (скажемо, стіхійній) соціально-філософської методології, в основу якої покладений принцип комплексного і системного підходу, який враховує фактори матеріальні та духовні, в тому числі просвітництва, а не тільки домінування духовного.

У зв'язку з проблемою адекватності тлумачення спадщини Ломоносова дисертант на закінчення висловлює свої судження.

Співвідношення дослідник-предмет вивчення - умови слід бачити у широкому контексті. Якщо розглядати у загальному плані, то можна виділити внутрішні та зовнішні фактори. На рівні особливого - суб'єктивну і об'єктивну сторони, які в свою чергу диференціюються на складові: суб'єкт, об'єкт і суб'єкт-но-об'єктні відношення. На рівні окремого визначаються сторони суб'єкта пізнання, який є і суб'єктом всіх відношень, всієї життєдіяльності. Об'єкт історичного дослідження також розуміється не тільки в аспекті гносеологічному, але ширше - онтологічно. Суб'єктно-об'єктні відношення - виявляються як життєдіяльність людини, як загальна суб'єктно-об'єктна ситуація. І вже в цій загальній ситуації складаються відношення між об'єктом і суб'єктом пізнання, складається дослідницька ситуація.

Подані у недавніх публікаціях підходи ("Вопросы философии" - В. Межуев, К.Хвостова) обходять питання про політико-ідеологічну детермінацію суб'єкта історичного пізнання, яка має пряме відношення до відображення істини у цьому пізнанні. Розрив онтологічного і гносеологічного аспектів розуміння суб'єкта, об'єкта і суб'єктно-об'єктних відношень, в наслідок чого відбувається звужене тлумачення цих трьох складових лише у гносеологічному (обмеженому) плані, не дозволяє у повній мірі освітити проблему відображення історичної істини.

Потрібний підхід до суб'єкта із врахуванням його незалежності (при детермінації), всього духовного світу і насамперед його евристичних, вольових, моральних якостей: сумлінності, чесності, прагнення до істини, відповідальності перед собою та історією.

Звичайно говорять про ідеологію та історіографію, але третя ланка - дослідник виступає як елемент пасивний. Робить шаг вперед В. Согреін (1997 р.), пропонуючи йому роль експерта, який критично відповідає на «виклик» політики. Як більш оптимальний підхід автор визначає систему: об'єкт вивчення - суб'єкт-дослідник - політико-ідеологічна ситуація - результат дослідження, а також накреслює механізм взаємодії цих складових системи, де основна роль відводиться суб'єкту.

У "Висновках" узагальнено викладаються основні характеристики періодів, а також груп концепцій філософського ломоносознавства, риси їх односторонності і суперечливості; подається позиція автора як складова четвертого, сучасного періоду. Відображені авторські судження по методологічній проблемі співвідношення суб'єкту історичного пізнання, його умов і наслідків.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ

1. Прокофьев И.Ф. Философские воззрения М.В. Ломоносова (история и современность). - Днепропетровск, 1997. - 114 с.
2. Прокофьев И.Ф. О роли духовного наследия в гуманизации жизни // Человеческий фактор (методологические и социальные аспекты) : Тезисы докладов и выступлений к региональной научной конференции. - Днепропетровск: ДГУ, 1988. - С. 60-61.
3. Прокофьев И.Ф. Перестройка и духовные ценности прошлого // Перестройка: Философские и социальные аспекты. Тезисы докладов к научной конференции. - Днепропетровск. ДГУ, 1989. - С. 149-150.
4. Прокофьев И.Ф. Философские персоналии: о методологическом подходе // Философия в современном мире. Тезисы докладов и выступлений на межрегиональной научно-теоретической конференции. ДГУ, 1989. - С.42-44.
5. Прокофьев И.Ф. Предтеча русской интеллигенции // Интеллигенция: суть, историчні долі, перспективи. Міжнародна наукова конференція. Тези доповідей. - Дніпропетровськ: Міністерство освіти України. - С. 99-102.

АНОТАЦІЯ

Прокоф'єв І.Ф. Філософські погляди М.В. Ломоносова як об'єкт історико-філософського аналізу. - Рукопис. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук за спеціальністю 09.00.05 - історія філософії. - Дніпропетровський державний університет, Дніпропетровськ, 1997.

. Дисертація присвячена проблемі адекватності висвітлення філософських поглядів Ломоносова за довгу історію цього процесу і впливу на нього світоглядних та ідейно-політичних парадигм суспільства. В результаті аналізу багатьох джерел виділені чотири періоди в філософському ломоносознавстві, визначені їх характерні риси та тенденції, викрита однобічність підходів від ідеалізму і релігійності до матеріалізму та атеїзму. Запропоновані ряд положень, які можуть доповнити як принципи теорію історико-філософського пізнання, а також своя інтерпретація багатогранного світогляду Ломоносова. Визначена методологічна основа його соціально-філософських поглядів. Одержані результати дослідження будуть сприяті відродженню достовірності таких цінностей історії як спадщина Ломоносова.

Ключові слова: джерело, аналіз, адекватність, ідеалізм, релігійність, матеріалізм, атеїзм, ідеологія, тенденції, пізнання.

АННОТАЦИЯ

Прокофьев И.Ф. Философские воззрения М.В. Ломоносова как объект историко-философского анализа. - Рукопись. Диссертация на соискание научной степени кандидата философских наук по специальности 09.00.05 - история философии. - Днепропетровский государственный университет, Днепропетровск, 1997.

Диссертация посвящена проблеме адекватности освещения философских воззрений Ломоносова за длительную историю этого процесса и воздействия на него мировоззренческих и идейно-политических парадигм общества. В результате анализа многих источников выделены четыре периода в философском толковании, определены их характерные черты и тенденции, вскрыта односторонность подходов от идеализма и религиозности до материализма и атеизма. Предложены ряд положений, которые могут дополнить в качестве принципов теории историко-философского познания, а также своя интерпретация многогранности мировоззрения Ломоносова. Определена методологическая основа его социально-философских воззрений. Полученные результаты исследования будут способствовать возрождению подлинности таких духовных ценностей истории как наследие Ломоносова.

Ключевые слова: источник, анализ, адекватность, идеализм, религиозность, материализм, атеизм, идеология, тенденции, познание.

SUMMARY

Prokofiev I.F. Philosophical Ideas of M.V.Lomonosov as object of historical-philosophical analysis. - Manuscript. Thesis on competition for scientific degree of a Candidate of Philosophical sciences on speciality 09.00.05. The History of Philosophy. - Dnepropetrovsk State University, 1997.

The thesis is devoted to the problem of Lomonosov's philosophical ideas interpretation adequacy - for a long history of this process - and ideological and political paradigms of the society influence on it. As a result of the analysis of many sources four periods in study of Lomonosov's philosophical ideas are marked out and their characteristic features and tendencies are defined, one-sided approaches from idealism and religiousness to materialism and atheism are exposed. A number of statements which can add the theory of historical-philosophical knowledge as principles and interpretation of many-sided Lomonosov's ideas have been proposed and methodological basis of his socio-philosophical ideas has been defined.

The results of investigation will promote the revival of such spiritual wealth authenticity of history as Lomonosov's heritage.

Key words: source, analysis, adequity, idealism, religiousness, materialism, atheism, tendency, cognition.

АВТОРЕФЕРАТ

Відповідальний за випуск А. Б. Філатов

Підписано до друку 21.11.97. Формат 60x84/16. Папір офсетний. Офсетний друк. Умовн. друк.
арк. 1,16. Умовн. фарб.-відб. 1,16. Тираж 100. Замовлення N 1527. Замовлене.
ЗАТ Видавництво «Поліграфіст», 320070, м. Дніпропетровськ, вул. Серова, 7.

431496

AB 39137

AB 39.137